İrəvanda xalq qalmadı...

Amma Xankəndi kimi, bu şəhərə də qayıdacağıq

İrəvan… Bu ad təkcə bir şəhərin yox, bir xalqın yaddaşının, taleyinin və qırılmış tarixinin adıdır. İrəvan əsrlər boyu Qafqazın türk-müsəlman mədəniyyətinin əsas mərkəzlərindən biri olmuş, Azərbaycan tarixinin ayrılmaz parçası kimi formalaşmışdır. Lakin bu həqiqət zamanla məqsədli şəkildə unutdurulmuşdur.

Tarix susanda yalan ayaq açır. İrəvanın taleyi də məhz bu susqunluğun qurbanı olub.

Tarixi mənbələr təsdiqləyir ki, İrəvan xanlığı XVIII əsrdə Azərbaycanın müstəqil siyasi qurumlarından biri olmuşdur. Şəhərin idarəetmə sistemi, əhali tərkibi, iqtisadi və mədəni həyatı bu torpağın türk-müsəlman kimliyini açıq şəkildə əks etdirirdi. İrəvan qalası, Göy məscid, Sərdar sarayı, karvansaralar və məhəllələr, sadəcə, memarlıq nümunələri deyildi, bu şəhərin kimliyini təsdiqləyən canlı tarix idi.

XIX əsrin əvvəllərindən etibarən regionda aparılan məqsədli siyasət İrəvanın taleyini dəyişdirdi. 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsindən sonra bölgəyə kütləvi şəkildə ermənilərin köçürülməsi təsadüfi proses deyildi, planlı və mərhələli siyasətin nəticəsi idi.

Deportasiyalar və etnik təmizləmə

XX əsr isə İrəvan türkləri üçün ən ağır mərhələ oldu. 1905–1906, 1918–1920 və xüsusilə də 1948–1953-cü illərdə həyata keçirilən deportasiyalar minlərlə azərbaycanlının doğma yurdundan zorla çıxarılması ilə nəticələndi. Ailələr parçalandı, evlər tərk edildi, məzarlar sahibsiz qaldı. İrəvanın türk kimliyi təkcə insanlardan deyil, izlərdən də təmizləndi. Məscidlər dağıdıldı və ya təyinatı dəyişdirildi, qəbiristanlıqlar məhv edildi, türk mənşəli toponimlər silindi. Şəhərin tarixi yaddaşı sistemli şəkildə yenidən yazıldı. Bu, sadəcə, urbanistik dəyişiklik deyildi, bir xalqın tarixdən çıxarılmaq cəhdi idi.

Bu adın çəkilməsi bu gün bəzilərini narahat edir. Çünki İrəvan, sadəcə, bir şəhər deyil, gizlədilmiş tarix, məqsədli şəkildə susdurulmuş yaddaşdır. Bu gün Ermənistanın paytaxtı kimi təqdim edilən İrəvan əsrlər boyu Azərbaycan xalqının siyasi, mədəni və mənəvi coğrafiyasının mərkəzlərindən biri olmuşdur. Bu faktı danmaq tarixi danmaqdır. Tarixi danmaq isə yalnız həqiqətdən qorxanların işidir.

İrəvanın itirilməsi nə demək idi?

İrəvanın itirilməsi Qafqazda tarixi balansın pozulması, regionun mədəni xəritəsinin zorla dəyişdirilməsi, tarixi ədalətsizliyin leqitimləşdirilməsi cəhdi idi. Tarixlə mübarizə aparmaq mümkün olmasa da, onu susdurmağa çalışdılar.

İrəvan bir zamanlar Qarsla, Naxçıvanla, Tiflis və Təbrizlə eyni mədəni coğrafiyanın tərkib hissəsi idi. Onun qoparılması yalnız bir xalqın yox, bütöv regionun tarixini yarımçıq qoydu.

Bu gün İrəvan haqqında danışmaq bəziləri üçün "keçmişə qayıdış" kimi görünə bilər, amma əslində bu, tarixi həqiqətin bərpasına çağırış, gələcəyə məsuliyyətlə baxmaqdır. Tarixlə üzləşmədən sağlam gələcək qurmaq mümkün deyil. İrəvan məsələsi təkcə siyasi mövzu deyil, mənəvi borc, bir xalqın yaddaşının silinməsinə etirazdı.

Bu, nəsillərin yaddaşı, didərgin salınmış ailələrin taleyi, viran qalmış qəbiristanlıqların sükutudur. Bir şəhərin tarixdən silinməsi mümkün deyil, onu yalnız müvəqqəti ört-basdır etmək olar.

Tarix faktlarla danışır

İrəvan şəhəri XVIII əsrdə İrəvan xanlığının paytaxtı idi. Bu xanlıq Azərbaycan dövlətçilik tarixinin ayrılmaz hissəsidir. Bu, arxiv sənədlərində, səyyahların qeydlərində rəsmi statistik hesabatlarda açıq şəkildə görünür.

İrəvan qalası Azərbaycan xanlarının iqamətgahı, Göy məscid şəhərin mədəni-dini mərkəzi, Sərdar sarayı isə dövlətçilik simvolu idi. Bu faktlar nə mifdir, nə də emosional iddia. Bunlar tarixi sənədlərlə təsdiqlənmiş həqiqətlərdir.

Bəs bu həqiqətlər niyə bu gün unudulur, ya da biləərəkdən gizlədilir?

Cavab sadədir: çünki İrəvanın həqiqi tarixi bugünkü siyasi narrativə uyğun gəlmir.

İrəvanın taleyində dönüş nöqtəsi 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsindən sonra başladı. Bu tarixdən etibarən regionda məqsədli etnodemoqrafik dəyişiklik həyata keçirildi. Minlərlə erməni İran və Osmanlı ərazilərindən köçürüləŕək İrəvan və ətraf ərazilərdə yerləşdirildi. Bu, humanitar köç deyil, siyasi layihə idi. Məqsəd bölgənin etnik balansını dəyişmək, gələcək iddialar üçün zəmin yaratmaqdı.

XX əsr isə bu siyasətin ən qəddar mərhələsi oldu.

1905–1906-cı illərdə baş verən hadisələr, 1918–1920-ci illərdə törədilən qırğınlar, 1948–1953-cü illərdə həyata keçirilən deportasiyalar bir xalqın izlərinin doğma yurdundan sistemli şəkildə silinməsi idi. Azərbaycanlılar İrəvandan tədricən yox edildi, şəhər türksüzləşdirildi.

Bu, spontan proses deyil, dövlət siyasəti idi.

Yaddaşın işğalı

İrəvanda təkcə insanlar deportasiya olunmadı. İrəvanda tarix deportasiya edildi. Türk izləri silindi. Məscidlər dağıdıldı, qəbiristanlıqlar yerlə-yeksan edildi, toponimlər dəyişdirildi.

Bu, urbanizasiya yox, mədəni soyqırımı idi.

Bu gün İrəvanda bir zamanlar onlarla məscidin olduğu faktı niyə xatırladılmır? Niyə İrəvanın XIX əsrdə əsasən müsəlman şəhəri olduğu rəsmi diskursdan çıxarılıb? Niyə Qafqazın bu qədim şəhəri "əsrlər boyu erməni şəhəri" kimi təqdim edilir? Çünki yalan təkrarlandıqca, "normal" görünür. Amma bu, həqiqəti dəyişmir.

Bu gün dünyada tarixi ədalətdən danışanlar niyə İrəvan məsələsində susurlar? Məcburi köçkünlərin hüquqlarını müdafiə etdiyini deyən beynəlxalq qurumlar niyə İrəvandan deportasiya olunmuş yüz minlərlə türkü görməzdən gəlirlər? Əgər tarix selektiv yanaşma ilə oxunursa, bu artıq tarix deyil, siyasi manipulyasiyadır.

İrəvan məsələsi təkcə Azərbaycanla Ermənistan arasında problem deyil. Beynəlxalq hüququn, tarixi ədalətin və vicdanın problemidir.

Tarixlə üzləşməyən cəmiyyət sağlam gələcək qura bilməz.

Ümummilli cəbhə

İrəvan nənələrin xatirələrində, ailə albomlarında, ata-babaların danışdığı hekayələrdə yaşayır. Bu yaddaşı nə xəritədən silmək, nə də rəsmi dərsliklərdən çıxarmaq mümkündür. Bu yaddaşı heç bir siyasi qərar, heç bir inzibati sərhəd silə bilməz. Çünki yaddaş torpaqdan güclüdür. Torpaq işğal oluna bilər, amma yaddaş işğal olunmur.

Tarix gec də olsa danışır. Amma yalnız onu xatırlayanlar olduqda danışa bilir. İrəvanı xatırlamaq bizim haqqımız, susmamaq isə borcumuzdur. Çünki susan xalqın tarixini başqaları yazır. Və o tarix adətən həqiqət olmur.

Bu gün dünyada tarixi ədalət anlayışı getdikcə daha çox müzakirə olunur. İnsan haqları, məcburi köçkünlərin taleyi, tarixi ədalətsizliklərin tanınması qlobal gündəmin əsas mövzularındandır. Bu kontekstdə İrəvan məsələsinin də unudulmaması, beynəlxalq ictimaiyyətə doğru şəkildə çatdırılması vacibdir. Susmaqla həqiqət qorunmur.

İrəvan yaddaşımızda yaşadıqca, həqiqət də yaşayacaq. Həqiqət yaşadıqca isə tarix, gec də olsa, ədalət tələb edəcək.

İrəvan itirildi, amma unudulmayacaq.

Gülgün Mübariz QULİYEVA,
siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru

Xalq qəzeti.- 2025.- 31 dekabr (№ 275).- S.21.